

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316

БОНДАР Г.Г.

ПРОБЛЕМА НЕРІВНОСТІ В ГЕНДЕРНОМУ ДИСКУРСІ СОЦІОЛОГІЇ ТА МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У кінці 80-х рр. ХХ ст. гендерні дослідження відзначені переходом від аналізу проблематики конфронтації патріархату, сексизму та специфічного жіночого досвіду до аналізу гендерної системи як невідомої складової соціальності. Вузькожіночі (фемінологічні та радикалістські з погляду наукової методології) дослідження поступово переростають у гендерні, де на перший план висуваються підходи, в яких обстоюється принцип універсалізації гендеру. Гендер стає наскрізним конструктом соціальної системи, що охоплює економіку, політику, ідеологію, культуру, мистецтво, сім'ю.

Метою статті є побудова схеми розмежування соціологічного, соціально-психологічного, культурологічного та соціально-філософського дискурсів у фемінології та феміністичній соціології ХХ ст.

Завдання статті:

- визначення ключових ідей феміністичного та фемінологічного дискурсів у соціології, соціальній психології, соціальній філософії й культурології;
- побудова схеми розмежування зазначених дискурсів у наукових дослідженнях.

У 90-х рр. ХХ ст. гендерні дослідження перейшли в міждисциплінарну площину, охопивши собою соціологію, соціальну психологію, культурологію, соціальну філософію. В результаті сформувалося три засадничих підходи в розумінні гендера та проведенні гендерних досліджень [1, с. 45]:

1. *Підхід до розуміння гендера як конструкта соціально-філософського аналізу.*

Підхід до розуміння гендера як суб'єктивності та ідеології (у рамках жіночих досліджень).

2. *Підхід до розуміння гендера як культурного явища (культурологічна інтерпретація).*

Підхід до розуміння гендеру як конструкта соціально-філософського аналізу. У свою чергу, усередині цього типу досліджень можна виділити, по-перше, дослідження, автори яких послуговуються гендером як соціально-демографічною категорією; по-друге, дослідження, у яких аналізується процес соціального конструювання гендера [1, с. 46].

Розуміння гендера як соціального статусу й соціальної ролі, як правило, є характерним для соціально-економічних досліджень, автори яких працюють у руслі теорій стратифікаційного аналізу. У рамках цього

підходу, з одного боку, розмежовують стать як біологічний факт і гендер як соціальну конструкцію (статусно-рольова модель), з іншого – наявність двох біологічних статей і двох гендерів як відмінних соціально-рольових моделей, носії яких характеризуються належністю до двох соціодемографічних груп.

Одне з припущень при такому підході полягає в тому, що чоловіки і жінки є різними соціальними світами, які належать до різних соціальних категорій. Науковці зазвичай вивчають вплив статі як біологічної та соціальної категорії на предмет дослідження (установки або поведінку виборців, виховання, праця тощо).

Гендер як соціальна конструкція та інституціалізовані соціальні практики. У рамках цього підходу гендер розуміється як організована модель соціальних відносин між чоловіками й жінками, що характеризує не тільки їх міжособистісне спілкування та взаємодію в сім'ї, а й визначає їх соціальні відносини в основних інститутах суспільства (а також і визначається, і конструюється ними).

Представники цього напрямку наголошують на тому, що соціальне відтворення гендерної свідомості (і дискримінаційних практик, що їм відповідають) на рівні індивідів підтримує засновану на гендерній нерівності соціальну структуру. Втілюючи у своїх діях соціальні очікування, пов'язані з їх гендерним статусом, індивіди конституюють гендерні відмінності й пов'язані з ними системи панування та владарювання. У багатьох суспільствах жінок і чоловіків не тільки сприймають, а й оцінюють по-різному, обґрунтовуючи гендерними особливостями та різницею в їх здібностях відмінності в розподілі влади між ними.

Проблематика досліджень у цьому підході акцентована на соціальному конструюванні гендеру через інститути соціалізації, через поділ праці, через культуру (гендерні ролі та стереотипи, роль мас-медіа); важливе місце в цьому блоці займають також проблеми гендерної стратифікації та нерівності.

Підхід до розуміння гендера як суб'єктивності та ідеології (у рамках жіночих досліджень).

Розуміння гендера як суб'єктивності. Одним зі способів вивчення гендера виступає прийняття точки зору безсвідомого суб'єкта, тобто суб'єктивно-інтроспективної позиції дослідження гендерної свідомості як продукту безсвідомої психодинаміки (саме в її буденно-феноменологічному розумінні). Такі дослідження сьогодні проводяться в руслі психоаналітичного фемінізму.

Психоаналітичний фемінізм зосереджений на прихованій психодинаміці, характер якої накладає відбиток на характер особистісних, міжособистісних і соціальних відносин, на динаміку несвідомого, яка формує наше мислення, емоції й дії. Частково інтерес до психоаналізу з боку феміністок виправданий аналізом гендерних конструктів, який проводиться психоаналізом. Результати цього аналізу можуть бути

використані для соціологічного розуміння та трансформації позиції жінок як підлеглих. На відміну від представниць марксистського, радикального та соціалістичного фемінізму, які затаврували психоаналіз, ті з дослідниць, які вважають його корисним, не інтерпретують З. Фрейда як прихильника жіночого підпорядкування. Вони шукають у нього опис тих процесів, які відбуваються всередині патріархатної культури.

Найбільш впливовою феміністською психоаналітичною теорією є теорія Д. Діннерстайн і Н. Чодороу [7, с. 144]. Обидві вони вийшли з психоаналітичної школи, названої “теорією об’єктних відносин”, яка була сформована М. Кляйн, Д.-В. Вінікотом та ін. [7, с. 145]. Теоретики об’єктних відносин критикують упередженість З. Фрейда щодо ролі батька й едипальності, на яких ортодоксальний психоаналіз зосереджений більшою мірою, ніж на ранніх взаєминах між матір’ю й дитиною, яка перебуває на передедипальній стадії.

Н. Чодороу стверджує, що “вже той факт, що чоловіка виховує жінка, стає причиною конфлікту з маскуліністю, причиною психології чоловічого домінування і причиною необхідності позитивно ставитися до жінки” [7, с. 147]. За Д. Діннерстайн, жіноче виховання породжує конфлікти також і в жінці, особливо амбівалентність стосовно інших жінок, на яких до певної міри переноситься колізія жіночого домінування. На думку обох дослідниць, уявний страх перед всемогутньою матір’ю зумовлює, принаймні для деяких чоловіків, їх відкидання жінки та репродукує мотивацію для тривалого гноблення жінки, мотивацію, яка залишається доти, доки чоловік або жінка не стануть батьками рівною мірою.

Французька феміністка Ю. Хрістева [2] приймає опис статевих відмінностей, здійснений Ж. Лаканом, і розвиває їх значення для жінок. Вона розмірковує над тим, що значить для жінки бути істотою “іншої статі” у зв’язку із чоловіком і у зв’язку з патріархатним соціальним устроєм. На відміну від Ю. Крістевої, французький теоретик Л. Ірігарей менш зацікавлена в стиранні статевих відмінностей, ніж у реконструкції й перевизначенні фемінного. Теорія фемінності Л. Ірігарей концентрує нашу увагу на відносинах матері та дочки. Жіноча сексуальність описана тут не як недолік, не як “кастрована”, але як множинна, проникаюча, надлишкова, не скута межами, як ідеалізована концепція [2].

Розуміння гендера як ідеологічного конструкта. Таке розуміння подано в *соціології радикального й марксистського фемінізму*, яка проголошує як основну мету жіночий рух знищення патріархату в усіх формах і проявах та зміну моделі відносин між чоловіками й жінками. Знищити патріархат можна, якщо жінки захоплять у свої руки всі засоби відтворення людини, усі репродуктивні права й головне – інституції виховання (оскільки зараз чоловіки “допомагають” жінкам у вихованні, лише відтворюючи в дітях подібних собі – тих, хто буде в майбутньому пригнічувати жінок) [2].

Представниці цього напрямку розглядають усі соціальні інститути переважно як системи домінування й тиску – гендерної репресії. Центральним поняттям тут виступає патріархат як фундаментальна структура гноблення (oppression) і система відтворення соціальної нерівності. Патріархат розуміється як організоване насильство з боку чоловіків та очолюваних ними інституцій щодо жінок.

Критики зазнають класичні соціологічні дослідження, при цьому та частина з них, яка пов'язана зі структурним функціоналізмом та розуміючою соціологією (Т. Парсонс, М. Вебер), частково – з марксизмом (у своїх творах К. Маркс і Ф. Енгельс не приділяли відповідної уваги питанням гноблення жінок в умовах капіталістичної цивілізації, що й надолужують теоретики (радіше – “теоретиці”) марксистського фемінізму.

Так, теорії розуміючої соціології та класової боротьби М. Вебера і К. Маркса виключали зі сфери уваги гендерні аспекти стратифікації, не розглядаючи можливості заняття жінкою певної соціальної позиції, оскільки соціальний статус жінки розглядався як залежний від класової позиції її чоловіка або батька. Подібна точка зору, що сформувалась у рамках конвенційного підходу, була дуже поширеною аж до 1980-х рр. Вона в категоріях радикального й марксистського фемінізму відображає патріархатну логіку та спроби дискримінаційного “викреслення” жіночої тематики з наукового розгляду (підміна логіки ідеологічними та моральними табу) [3].

Критики зазнає, передусім, біологічний детермінізм і органіцизм функціоналістської соціології, у руслі яких підлеглість жінки виводиться нібито з “природи” та природного поділу функцій. Фундатором таких соціологічних позицій аналізу статево-рольових функцій у суспільстві можна вважати Е. Дюркгейма. Критики зазнає теза автора про те, що в результаті соціального розвитку “одна зі статей заволоділа емоційними функціями, а інша – інтелектуальними”, а в основу такого поділу покладено розподіл “взаємодоповнюваних функцій” у ході розвитку цивілізації [6, с. 58, 61].

У соціологічних теоріях ХХ ст. функціоналістський органіцизм у тлумаченні нерівності та гендерної стратифікації (а органіцизм і біологічний детермінізм розглядаються в радикальному фемінізмі не як науково-теоретичні підходи, а саме як ідеології) набуває відображення в рамках класичного функціоналізму Т. Парсонса, Р. Мертона і Р. Бейлза. У руслі функціоналізму гендерна нерівність розглядається як еволюційно-доцільний механізм відтворення соціальної нерівності з погляду виживання суспільства. У цьому підході виокремлюються функції дистанціювання та функції розрядки. Останні повністю відповідають принципам задоволення й принципам реальності в класичному психоаналізі, на який, власне, і спирався Т. Парсонс. При цьому функції реальності (принципу реальності) відповідає інтелект, який має обмежити потяги й адаптувати їх до вимоги відстроченого задоволення в часі.

Для Т. Парсонса і Р. Бейлза такі функції реальності, за які відповідає інтелект, краще виконують чоловіки. Тому в подібній логіці гендерна роль чоловіків є фундаментально-інструментальною, тобто такою, що пов'язана зі стратегічними завданнями і спрямована на забезпечення зв'язків сім'ї з іншими соціальними інститутами (адже такі завдання і становлять ту саму "реальність", заради якої задоволення поточних потреб у задоволенні відкладається на майбутній час).

З іншого боку, жіноцтво як частина суспільства краще пристосоване для задоволення потреб тут і тепер, без відстрочки задоволення (катексису, зв'язування драйвів у фрейдистській термінології). Тому гендерна роль жінок є фундаментально експресивною, тобто такою, що пов'язана з формуванням емоційного клімату в сім'ї, домашнього комфорту та здійсненні безпосереднього споживання (адже споживання, на відміну від виробництва, безпосередньо пов'язане з функцією розрядки, катексису (мовою Т. Парсонса – експресії). Засадничі ідеї класичного функціоналізму щодо моделі розподілу гендерних ролей викладені в спільній праці Т. Парсонса і Р. Бейлза "Сім'я, соціалізація і процес взаємодії" [8, с. 199].

Першим критичним аргументом на адресу Т. Парсонса з боку радикального фемінізму (у зв'язку з позицією критики гендерної дискримінації на користь егалітаризму) є невизнання універсальності моделі сім'ї, народженої в період економічної кризи й універсалізованої на рівні теорії для всіх типів суспільств та історичних періодів. На думку російської дослідниці О. Вороніної, яка приєднується у зв'язку із зазначеним до позиції радикального фемінізму, Т. Парсонс взяв за основу найбільш поширений у США в середині 20-х рр. ХХ ст. тип сім'ї – працюючий чоловік (інструментальна функція) і непрацююча дружина-домогосподарка (експресивна функція) і просто описав цей феномен, надавши йому статусу універсального та інваріантного [8, с. 220].

Другим критичним аргументом радикального фемінізму щодо теорії Т. Парсонса є те, що традиційна сегрегація ролей за статевою ознакою набуває в нього характеру "функціональної", тобто такої, що забезпечує стабільне існування соціальної системи, а справжня рівність статей, мовляв, порушує цей функціональний баланс.

Такі міркування, на думку "теоретиць" радикального фемінізму, є не науковими, а ідеологічними, оскільки відображають сексистсько-патріархальну й шовіністичну ідеологію, яка узручнює чоловікам домашню експлуатацію жінок. Адже якщо жінка, за подібною загальною логікою, реалізує переважно споживчі функції і на основі ресурсів, здобутих чоловіками, лише організовує домашній простір, то її діяльність є непродуктивною, тобто такою, що не має вартості, а отже, не підлягає оплаті.

Поняття насильства фігурує як центральне в працях представниць цього напрямку. Причому саме насильство оцінюється не лише як практики фізичного покарання та гноблення, але й у широкому розумінні – як зобов'язуючий тиск на жінок у зв'язку з необхідністю (що суперечить її

волі) прийняття різноманітних соціальних умовностей, створених чоловіками і для чоловіків заради власної зручності. У дискурсі соціології радикального фемінізму переважає викриття сексистсько-маскулінної ідеології, шовіністичних практик чоловіцтва, яке від початку налаштоване на певні різновиди фізичного та символічного узалежнення жінок. Воно виявляється в практиках контролю й експлуатації, у стандартах моди та краси, в ідеалах материнства, моногамії, цноти й гетеросексуальності; у легітимації сексуальних домагань. Подібна система, погляду радикальних феміністок, не може бути змінена засобами соціальної політики [8, с. 409].

Сьогодні залежно від ступеня радикальності поглядів представники (але численно переважні представниці) цього напрямку пропонують такі шляхи виходу з існуючої ситуації ідеологічно-інституціалізованої нерівності:

- *феміністичну політичну революцію* (пряме захоплення влади) з метою кардинальної зміни моделі відносин між чоловіками та жінками й переходу від патріархату до матриархату;

- *феміністичну сегрегацію та гендерний сепаратизм*, що полягатиме в самоізоляції жінок від чоловіків;

- *феміністичну культурну революцію або феміністичну реформу культури* шляхом заміни чоловічої культури на жіночу або створення типу культури, що об'єднує обидві моделі культури.

Зокрема, це стосується позиції М. Вітлінг, яка у своїй праці “Ніхто не народжується жінкою” (1981) визначає гендер як “інстанцію чоловічого домінування, яка організовує сексуальність через владну систему, контроль у якій належить чоловікам” [5].

Контроль, на її думку, відбувається через об'єктивацію жінок і, крім того, через еротизацію акту контролю як такого (жінка оцінюється як об'єкт спостереження, тобто артефакт чоловічої уяви й фантазій). Піддавши критиці поняття чоловічої та жіночої ідентичності, створені патріархальною системою, авторка започаткувала дискусії про сенс поняття “жінка”, яке вона вважає ідеологічним конструктом у гендерній системі чоловічого домінування [8, с. 224].

Розуміння гендера як набору відносин (мережі). Це розуміння є представленим у *постмодерністському фемінізмі*, який виник в останній чверті ХХ ст. і перетворив фемінізм на методологію, що критикує попередню наукову раціональність і об'єктивність та заявляє, що вони обслуговують тільки суто чоловічу науку й пов'язані з нею гегемоністські дискурси (метанаративи). Постмодерністський фемінізм є напрямом сучасного фемінізму, що порушує проблему обмеженості знання, представленого в соціальній теорії виключно чоловіками, їх системою цінностей, чоловічим поглядом на світ (андроцентрична картина світу), чоловічими засобами вираження знання (“фаллогоцентризм” – термін, введений французьким філософом Ж. Деррідою) [8, с. 222].

Д. Скотт [5], як одна з представниць постмодерністського фемінізму, виступила ініціатором ідеї розуміння гендера як набору владних відносин. Стать, клас, раса й вік є фундаментальними змінними, які визначають

гендерну систему. Д. Скотт дистанціювалася від ідеї М. Вітлінг про те, що гендер є ідеологічною системою, і стверджувала, що гендер – це мережа (network) владних відносин. Центральною для її підходу є ідея про злиття влади й дискурсу, системи узагальнення як такої. На її думку, “усвідомлення гендерної належності конституює елементи соціальних відносин, засновані на сприйнятті відмінностей між статями, а стать – це пріоритетний спосіб вираження владних відносин” [3].

Гендер як технологія (процес) конструювання соціально-нормативного суб'єкта. Наприклад, Т. де Лауретіс конструює жіночу ідентичність як матеріал і символічний процес. Гендер є комплексним механізмом – технологією, яка визначає суб'єкт як чоловічий чи жіночий у процесі нормативності й регулювання того, ким повинна стати людина відповідно до соціально-рольових вимог. Інакше кажучи, Т. де Лауретіс вважає гендер процесом, який конструює соціально-нормативного суб'єкта через побудову відмінностей за статтю, пов'язаних, у свою чергу, з расовими, етнічними, соціальними відмінностями.

Гендер як культурна метафора у філософських і постмодерністських концепціях. Оцінка типово маскулітного або ж типово фемінного передбачає прийняття дослідником позиції соціосистемного релятивізму. Те, що в одному суспільстві вважається типово “чоловічим”, в іншому може визначатися як типово “жіноче”, і навпаки [2].

Так, в Україні типово “чоловічими” рисами характеру (якщо оцінювати їх у гендерних стереотипах буденної свідомості західної чи американської культури, то вони потраплять до розряду фемінних) могли б вважатися поступливість, гнучкість, стриманість і терплячість, скромність, самообмеження, гіпоморфність характеру (приховування будь-яких сторін власної психіки, особливо агресивних), безконфліктність тощо. Відповідно, на полюсі фемінності могли б перебувати емоційність, мінливість, демонстративність, нетерплячість, наполегливість, конфліктність тощо.

Висновки. Результати сучасних соціологічних досліджень соціальної структури вказують на те, що на стратифікаційні процеси впливають такі позакласові фактори, як гендер та етнічна належність. Для соціологів, отже, гендер – це категорія стратифікації, яка не виключає впливу інших категорій, таких як клас, вік, расова та етнічна належність. Інший вектор соціологічних досліджень пов'язаний з аналізом гендерної нерівності в рамках теорії соціального конструювання гендера. Цей підхід найбільш чітко представлений власне гендерними дослідженнями, що мають методологічні підстави в соціальному конструктивізмі. У рамках соціально-конструктивістської теорії гендер розуміється як система міжособистісної взаємодії, за допомогою якої створюється, стверджується, підтверджується й відтворюється уявлення про чоловіче та жіноче як базові категорії соціального порядку [1]. У такому випадку гендерна організація соціальної реальності розглядається як така, що має у своїй основі відносини влади.

Завданням аналізу тут є вивчення ресурсів створення чоловічого та жіночого як нерівних соціальних позицій. Таким чином, існує декілька підходів до інтерпретації гендерної нерівності: 1) гендерна нерівність як природне й зумовлене функціональною значущістю чоловічих і жіночих ролей (функціональний підхід) явище; 2) гендерна нерівність як відносини відмінності, соціально сконструйовані у формі нерівності можливостей і життєвих шансів жінок та чоловіків (соціальний конструктивізм); 3) гендерна нерівність як нерівність класових позицій чоловіків і жінок, їх позицій у системі соціальної стратифікації; 4) гендерна нерівність як явище, зумовлене конфліктом між статями (конфліктологічний підхід); 5) гендерна нерівність як пригнічення жінок і чоловіків приписаними їм традиційними ролями (ліберально-феміністський напрям); 6) гендерна нерівність як пригнічення жінок, насильство над ними (радикальний фемінізм, соціалістичний фемінізм).

Література

1. Воронина О.А. Социокультурные детерминанты развития гендерной теории в России и на Западе / О.А. Воронина // *Общественные науки и современность*. – 2000. – № 4. – С. 56–65.
2. Воронина О.А. Загадка или мистификация? / О.А. Воронина // *Хрестоматия по курсу “Основы гендерных исследований”*. – М. : Прописи, 2000. – С. 218–225.
3. Гурко Т.А. Критика концепции половых ролей / Т.А. Гурко // *Теория и методология гендерных исследований : курс лекций* / [под ред. О.А. Ворониной]. – М. : Альта, 2001. – С. 144–156.
4. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / Э. Дюркгейм // *Метод социологии* : пер. с фр. – М. : Наука, 1991. – 422 с.
5. Здравомыслова Е.А. Социальное конструирование гендера / Е.А. Здравомыслова, А.А. Темкина // *Социологический журнал*. – 1998. – № 3–4.
6. Смелзер Н. Сексуальные роли и неравенство // Н. Смелзер // *Социология*. – М. : АСТ, 1994. – С. 328–360.
7. Феррн М.М. Феминизм и семейные исследования / М.М. Феррн // *Основы гендерных исследований : хрестоматия* / [отв. ред. О.А. Воронина]. – М. : Альта, 2004. – С. 144–159.
8. Ritzer G. Contemporary Feminist Theory / G. Ritzer // *Contemporary Sociological Theory*. – N.Y., 1988. – P. 291–324.

Бондар Г. Проблема нерівності в гендерному дискурсі соціології та міждисциплінарних досліджень

Статтю присвячено побудові схеми розрізнення соціологічного, соціально-психологічного, культурологічного та соціально-філософського дискурсів у фемінології та феміністичній соціології ХХ ст.

Ключові слова: гендер, гендерний дискурс, фемінологія, феміністична соціологія.

Бондарь Г. Проблема неравенства в гендерном дискурсе социологии и междисциплинарных исследований

Статья посвящена построению схемы различения социологического, социально-психологического, культурологического и социально-философского дискурсов в феминологии и феминистической социологии ХХ в.

Ключевые слова: гендер, гендерный дискурс, феминология, феминистическая социология.

Bondar H. The problem of inequality in the gender discourse of sociology and interdisciplinary studies

The article is devoted to building of differentiation-schema of sociological, socio-psychological, social-philosophical discourses on feminologie and feministical sociologie XX c.

Key words: *gender, gender discourse, feminologie, feministical sociologie.*